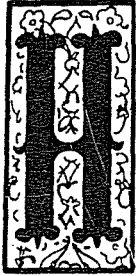

İmam Muhammed

eş - ŞEYBÂNİ

● BEKİR SADAK

(HANFİ FIKHİNİN TEDVİNİNDE İMAM MUHAMMED)

aneff uleması arasında meşhur olan bir söz vardır; derler ki:

«Fıkhi, yani İslâm hukukunu ashabdan Abdullah b. Mes'ûd r.a. ekmiş, Alkame b. Kays sulamış, İbrahim Nehaî biçmiş, Ebû Hanife ilim değeriminde öğütmiş, Ebû Yûsuf hamurunu tutmuş, İmam Muhammed de bu hamurdan ekmeğe yapıp, bunu herkesin faydalanabileceği bir hale getirmiştir.»

Bu sözle Hanefî uleması şunu kasdeder:

Fıkhi meselelerinin istinbâtı hakkında ilk konuşan Abdullah b. Mes'ûd radiyallahu anhdır. Onu bu hususta te'yid eden ve vuzuha kavuşturan Alkame b. Kays, dağınık mes'eleleri bir araya toplayıp, faydalanılabilecek bir hale getiren İbrahim Nehaî, fıkhi esaslarını çoğaltıp bu asıllardan fer'i mes'eleleri çıkaran ve çıkarma yollarını açıklayan Ebû Hanife, Ebû Hanife'nin vaz' ettiği kaide ve asıllar üzerinde çalışıp onlardan daha bir çok fer'i mes'elelerin istinbâtını yapan ve fıkhi usûlü hakkında eser meydana getiren Ebû Yûsuf, fer'i mes'elelerin istinbâtını biraz daha çoğaltan, onları tenkih eden ve müdevven eserler halinde kaleme alan da İmam Muhammed'dir.

H

★★★

aneff fikhinin tedvininde İmam Muhammed'in yerini belirtebilmek için evvelâ Hanefî fikhına, hatta bunu da iyi anlayabilmek için, önce Ebû Hanife'ye kadar olan fikhin durumuna kısaca temas etmek gerekir.

EBÛ HANİFE'DEN ÖNCE FIKHİN DURUMU NE İDİ?

Fikhin esas kaynakları Kur'an ve hadîs olduğuna göre, İslâm hukuku Hz. Peygamber ile başlamıştır. Hz. Peygamber's.a. zamanında dîni mahiyet taşıyan her mes'ele ve bu arada fikhî mes'eleler de bizzat kendisi tarafından hallediliyordu. Ashab-ı kiramdan da fikhî mes'elelerde temayüz edenler olacaktı. Kaynaklar bize yüzden fazla sahabînin fikhî mes'elelerle meşgul olduğunu söylerler. Fakat bununla beraber fıkhi henüz müstaklil bir ilim halini almamış, muntazam bir surette kitablar halinde yazılmamıştı. Bunun böyle olması da tabii idi.

Birtakım mes'elelerin ilim halini alması, sistemleşmiş bir hale gelebilmesi için zaman lâzımdı; gartların tekemmül edip bir araya gelmiş olması icab ederdi. Önce hâfızalarda ve ancak dağınık sahifelerde tesbit edilmiş olan hadîsler, fetvâlar ve fikhî mes'eleler yazıldı. Medîne fukahâsı Abdullah b. Ömer'in, Hz. Âişe'nin, Abdullah b. Abbâs'ın fetvâları ile onlardan sonra Medînedeki tâbiinin fetvâlarını toplamağa başladılar. Bir mes'ele zuhurunda onlara bakarak hüküm veriyorlardı. Iraklılar Abdullah b. Mes'ûdun fetvâlarını, Hz. Ali'nin hüküm ve fetvâlarını, Kadî Şuryh'in hükümlerini ve diğer Kufe kadılarının verdiği hükümleri topladılar. İbrahim Nehaî fetvâları ve esasları bir mecmûa haline getirdi. Ebû Hanife'nin üstadı Hammâd'ın da bir mecmûası olduğunu biliyoruz. Ashabdan da bazıları arasında bazı fikhî mes'eleleri not ederlerdi. Bazı rivâyetlerden Hz. Ali'nin bir kısım fikhî hükümlerin yazılı bulunduğu bir defteri olduğunu öğreniyoruz. Bu defteri yanında taşıdığı da söyleniyor.

İşte bu sahâbe devrinde fikhî hükümlerin not halinde deftere yazılma işi Tâbiin devrinde biraz daha ilerlemiş, notlar mecmûalar haline almıştı. Ancak bu mecmûalar halindeki mes'eleler sıraya konmuş, bahlara ayrılmış ve umum arasında yayılmış kitablar halinde değildi.

Hz. Peygamber'in getirdiği ve kurduğu hukuk nizâmını bizzat tatbik sahasına koyduğu Medîne sitesi bir asra yakın bir zaman sonra, yani Ebû Hanife'nin dünyaya geldiği tarihte geniş ve büyük bir devlet haline almıştı. Her sahadaki gelişme yanında fıkhi ilminde de büyük bir gelişme görülüyordu. Hanefî fikhinin, yahut diğer bir tabirle Irak fikhinin dayandığı tarihi zincirin ilk halkasını teşkil eden Abdullah b. Mes'ûd'dan sonra Alkame b. Kays gibi, İbrahim Nehaî gibi Hammâd b. Süleyman gibi büyük fıkhi üstadları yetişmişti. Bu tarihi silsileye üstadları vardı. Ebû Hanife devrinde bu fıkhi ekolünün meşhur İmam Malik'i de yetişmişti. İşte Ebû Hanife'den önce fikhî kısaca bu durumda idi.

EBÛ HANİFE DEVRİNDE FIKHİ :

Ebû Hanife, yüz yıldan fazla bir zaman içindeki çalışmaların neticesi olarak meydana gelen ve belirli bir inkişaf seviyesine yükselen fikhî

mes'elelerin biriktiği ve mecmûalar hâline geldiği bir zamanda ilmi faaliyetine başladı. Artık uzun bir tatbikat devri de geçirmiş bulunan İslâm hukukunun sistemleştirilmesi, müdevven bir ilim haline getirilmesi için gereken hukûkî malzeme birikmiş, bu malzeme üzerine bir çok çalışmalar yapılmış, dağılık mes'eleler bir araya getirilip toplanmıştı. Şimdi fikhin esaslarını tesbit edip çoğaltmak, bu asıllardan fer'i mes'eleleri istinbât etmek ve en mühimmi, istinbât yollarını açıklamak, mes'eleleri mevzuallarına göre kitaplar ve bablar halinde bir araya getirmek, bir kelime ile fıkıh ilmini tedvin etmek, sistemli bir hale koymak sırası gelmişti.

Büyük fıkıh üstadı Ebû Hanife de işte bunu yaptı.

Evvelâ fikhî mes'eleleri muntazam esaslar dahilinde kitaplara, kitabları da bablara ayırdı. Önce Kitâb-ı tahâret'i, sonra Kitâb-ı Salât'ı, daha sonra diğer ibâdetlerle ilgili kitabları, ondan sonra da muâmelâta müteallik kitâbları tertib ve tasnif etti; sonunda da bir bütün halini alan bu hukuk sistemini mirasa dair kitab ile tamamladı.

Ebû Zehre, Ebû Hanife'ye tahsis ettiği eserinde Mekki'nin Menâkıb'inden şu pasajı nakleder:

«İslâm hukukunu ilk tedvin eden Ebû Hanife'dir, ondan önce bunu kimse yapmamıştır. Ashab ve Tâbiin İslâm hukukunu kitaplar halinde bablara ayırarak tertib etmemişti. Onlar anlayış kudretlerine güveniyor, mes'eleleri hâfızalarına dolduruyorlardı. Onlardan sonra Ebû Hanife yetişti. Fıkıh ilmini yayılmış, dağılık bir halde buldu. Sonradan gelecek olan kötü neslin onu zâyı' etmesinden korktu. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştu: «Allah Teâlâ insanların elinden çekip almak suretiyle ilmi ortadan kaldırmaz. İlim, ulemanın ölümü sebebiyle ortadan kalkar. Cahil ruesa kalır. İlimleri olmadığı halde hüküm verirler. Hem saparlar, hem sapıtır- lar».

E bû Hanife işte bunun için fikhî tedvin etti. Onu bablara ayırdı. Kitab halinde kısım kısım tertib etti. Kitab-ı taharetle başladı. Sonra namaz, sonra diğer ibadetleri yazdı. Arkasından muâmelât kısımlarını ele aldı; sonra da miras ile bitirdi. Önce tahâret ile başlayıp sonra namaz kısmına geçti, zira mükellef olan insan iman edip sağlam bir itikada sahip olduktan sonra ilk olarak namazla muhatab olur. Namaz ibadetlerin başıdır.» 1

Mekki, Ebû Hanife'nin İslâm hukukunu tedvin mes'elesini, kötü neslin bu ilmi zayı' etmesinden korktuğuna bağlıyor. Biz ise, bunun doğru olduğunu kabul etmekle beraber, yukarıda söylediğimiz gibi, İslâm hukuku tarihinin bir buçuk asrı kapsayan tekâmülü, zeminin hazırlanması, imkânların ve şartların olgunlaşması neticesi olarak yapıldığına inanıyoruz.

EBÜ HANİFE'NİN ÇALIŞMA METODU :

E bû Hanife'nin çalışma metodu talebeleri ile mes'elelerin münakaşasını yaparak neticede bir karara varmak şeklinden ibârettir. Fıkıh konu-

sunda yazdığı bir eseri yoktur. Mekki'nin yukarıda arz ettiğimiz ifadesinde «tedvin etti, sonra diğer ibadetleri yazdı» gibi ta'birler kullanılmışsa da, bundan maksat talebelerine yazdırdı olmak gerekir. Ebû Hanife'nin elimizde ve bilinen «el-Fıkhu'l-ekber» adında bir kitabı vardır ki bu küçük eser akaid mevzuundadır. Bunun bile Ebû Hanife'ye nisbeti söz konusu edilmiştir. Ebû Hanife'ye nisbet edilen «Müşned Ebî Hanife» de kesin olarak onun yazdığı eser değildir. İbn Hacer Askalanî de bu görüştedir.

EBÜ HANİFE'NİN FIKHİ NASIL TEDVİN EDİLDİ?

E bû Hanife'nin fikhini talebeleri tesbit ve tedvin etmiştir. Onlar üstadlarının irşadı ve onun kontrolü altında bunu yapıyorlardı. Yine Mekki, Menâkıb'ında Ebû Hanife'nin mes'eleleri talebeleri ile birlikde nasıl incelediklerini şöyle anlatır:

«Ebû Hanife, mezhebini talebeleri ile müşavere ederek vaz' etmiştir. Tek başına kurmuş değildir. Dindeki ictihadında, Allah ve Resûlü için 'müminlere nasihatde çok samîmî idi. Mes'eleleri birer birer ortaya atar, onları her cihetden inceler, talebelerinin düşüncelerini dinler, kendi görüşlerini söyler, onlarla münazara eder, neticede bir görüş üzere karar kılar, sonra Ebû Yusuf bu kararı usû» le göre tesbit ederdi. Bu suretle usûl ve kaidelerin hepsi tesbit edilmiş oldu.» 2

Bir de Ebû Zehre'nin, İbn Bezzâzi'nin Menâkıb'inden aktardığı şu satırları gözden geçirelim :

«Ebû Abdullah diyor ki: Ebû Hanife'ye kendi kavillerini okurdum. Araya Ebû Yusuf'un da kavillerini katmıştım. Onun sözünün yanı sıra Ebû Yusuf'un kavilini zikretmeyeğe çalışırdım. Bir gün nasılsa dilim kayıverdi. Onun sözünü zikrettikten sonra, burada başka bir kavil de var, dedim. O kavli söyleyen kim? diye sordu. Bundan sonra, zikretmiyeyim diye, Ebû Yusuf'un kavillerine işâret koyardım.» 3

B u rivayetler karşısında şu neticeye varıyoruz: Ebû Hanife fıkıh mevzuunda kitab yazmamıştır. Onun görüşlerini not etmek suretiyle talebeleri tesbit etmiştir. Bu notlar kendisine arz edilmiş, hat-ta bazan bizzat kendisi de talebelerine dikte etmiştir.

★★★

FIKHİ ÇALIŞMALARIN BU SEVİYYEYE ULAŞTIĞI DEVİRDE İMAM MUHAMMED EŞ-ŞEYBANİ NE YAPTI?

i mam Muhammed geniş hukuk kültürüne sahib, münazaracı, Hanefî fikhinin müdevven ve muazzam eserler halinde yayılmasında en çok

- 1) Mekki, Menâkıb-i Ebî Hanife, c. 2 s. 136
- 2) Mekki, Menâkıb-ı Ebî Hanife, c. 2, s. 136
- 3) İbn Bezzâzi, Menâkıb-ı İmam Azam, c. 2, s. 109

payı olan büyük bir hukukçu olarak İslâm hukuk tarihinde yer almıştır.

Talihli bir zattı. Zengin bir babanın evladı olarak dünyaya gelmişti. Babasından kalan büyük mirası 4 ilim yolunda harcamadan geri kalmadı. Kûfe'ye geldiği zaman geniş bir ilim muhitine giriyordu. Kûfe o zamanda fıkıh ve dil bilgisi bakımından mühim ve zengin merkezlerden biri idi. Basra'dan

su farkı vardı: Kûfe'de edebiyat ve dilbilgisinden başka, İslâm hukuku da kuruluş ve inkişaf devrinin en parlak günlerini yaşıyordu. Burada Kisaî, Ferrâ' gibi meşhûr lisan âlimleri yanında, Ebû Hanife, Ebû Yûsuf gibi İslâm hukukunun da büyük üstadları vardı. Bu muhit lisan, şiir, fıkıh ve hadîs bakımından geniş bir kültüre sahip olabilmek için gereken bir çok şartları içinde bulunduruyordu. İşte böyle bir muhite giren İmam Muhammed, Ebû Hanife'nin ölüm tarihine kadar dört sene derslerine devam etti. Ondan sonra hukuk bilgisini Ebû Yûsuf'un derslerine devam ederek tamamladı. Bundan sonra devrinin diğer ilim merkezlerindeki meşhûr âlimlerinden faydalanma sırası gelmişti. Şam'ın meşhûr âlimi Evzaî'yi, Mekke'nin İbn Uyeyne'sini, Horasan'ın Abdullah b. Mubârek adındaki âlimini ziyâret etti. Onlarla yaptığı ilmi musâhabelerle bilgisini genişletti. Bilhassa Medine'nin meşhûr âlimi İmâm Mâlik'i ziyâret etmesi büyük ehemmiyet taşıyordu. Üç sene onun yanında kaldı. Bir kaç defa kendisinden Muvatta'ı dinledi. Sonra İmam Malik'den rivayet ederek Muvatta'ı tedvin etti. Bu Muvatta'nın bir Hindistan baskısı da vardır.

Fakat bununla beraber Ebû Hanife'ye olan ilmi ve fikhî görüş bağlılığını devam ettirdi. Ve Medine'den döndükten sonra Hanefî mezhebi üzerine eserlerini tedvine devam etti. Bu ziyâretleri ile İmam Muhammed, Kûfe'deki Re'y ashâbının mesleği ile hadîs ashâbının başında gelen İmam Malik'in mesleğini ve Evzaî'yi tanımış oluyordu.

İşte bu suretle kendini yetiştirmiş olan İmam Muhammed talebelerine ders vermekle meşgul olurken, bir yandan da tedvin faaliyetini hızlandırarak Hanefî fikhının ilmi âbidelerini ortaya koyuyordu.

★★★

İMAM MUHAMMED'İN TEDVİN ETTİĞİ ESERLER :

Kaynaklarda İmam Muhammed'e ait bir çok kitaplar zikredilmektedir. Bunların hemen hepsi tamam olarak bize kadar gelmiştir. Yazmalarından başka büyük bir kısmının matbû'ları da vardır. Biz bunların yalnız bir kısmı üzerinde duracağız. Bunları teker teker ele almadan önce İmam Muhammed'e ait kitapların nasıl bir taksime tâbi tutulduğunu söyleyelim; umumî olarak bu kitaplar iki kısma ayrılır :

1 — Birinci kısmın adına «Zâhiru'r-rivâye» denir ki, hukukî mes'eleleri muhtevî olan bu kitaplar, tevâtür yolu ile geldiği için, kendilerine «açık rivâ-

yetli, rivâyetinde söz olmayan» anlamına bu isim verilmiştir.

Bu kitaplar İmam Muhammed tarafından yazılmış olan ve İmam Ebû Hanife ile İmam Ebû Yûsuf'un hukukî görüşlerini ihtivâ eden:

«El-Mebsût, yahut diğer adıyla Kitâb'ul-asl.
el-Câmiu's-sağir
el-Câmiu'l-kebir
es-Siyeru's-sağir
es-Siyeru'l-kebir
ez-Ziyâdât

adındaki altı kitâbtır. Bunların muhteviyatı Hanefî mezhebinin esasını teşkil ettiği için bunlara «Mesâil-i Usûl = Esas Mes'eleler» adı da verilir. 5

2 — İkinci kısım «Nevâdir, yahut gayr-i zâhiru'r-rivâye» adını taşıyan kitaplardır ki, bunlar da yine İmam Muhammed'in hukuk ile ilgili yazmış olduğu :

Keysâniyyât
Hâruniyyât
Curcâniyyât
Rakkiyyât

adını taşıyan kitaplardır ki, bunlar birinci kısımdakiler kadar kuvvetli bir tevâtüre ulaşmamıştır.

imam Muhammed'e nisbet edilen kitapların hiçbirinde hakkında söz edilmemiştir. Ancak Zâhid e'l-Kevserî bu kitaplar arasında yalnız «Kitâb el-hiyel» in İmam Muhammed'e ait olmadığını söyler.

Bir de şunu söyleyelim ki, İmam Muhammed tarafından yazılmış olan bu kitaplar yalnız onun kitapları değil, aynı zamanda Hanefî fikhının da esas kaynaklarıdır.

İstiraden şunu da arz edelim, Hanefî fikhının kitapları arasında «Vâkıât» adını taşıyan bir kısım daha vardır ki, bunlar hükümleri Hanefî mezhebinde açıklanmamış, yukarıda saydığımız kitaplarda bulunamayıp, sonradan Hanefî fakihleri tarafından ichtihad veya tahrîc yolu ile fetvâ şeklinde meydana gelen mes'eleleri muhtevîdir. Bu kabil mes'eleleri ihtiva eden kitaplara da «Fetâvâ, yahut Nevâzil» adı verilir.

İmam Muhammed'in meydana koyduğu eserler karşısında hayranlık gösterirken «ne muazzam mesâil!» demek, sönük ve yetersiz bir ifade olur. Bunlar arasında meselâ, «Kitâbu'l-asl» binlerle mesâil ihtiva eden kitaplara da «Fetâvâ, yahut Nevâzil»

İmam Malik'in rivâyetinde, Ebû Hanife'nin almış bin mesele va'z ve istinbat etmiş olduğu; diğer bir rivâyetde otuz bini ibâdetlere, kırk beş bini muâmelâta ait olmak üzere yetmiş beş bin mes'ele istinbat edip, bunların izâhını da yapmış olduğu göz-

4 Kaynaklarda İmam Muhammed'in babasından kalan mirasın 30 bin dirhem olduğu ve bunun yarısını dilbilgisi ile edebiyata, yarısını da fıkıh ile hadîs yolunda sarf ettiği söylenmektedir.

5 Kâtib Çelebi, Keşf e'z-zunûn c. 1, s. 107

önünde bulundurulursa, bütün bunları, kendi görüşlerini de ilâve ederek, eserler halinde bir araya getiren İmam Muhammed'in ne muazzam bir çalışma yaptığı hakkında bir fikir sahibi olabiliriz.

İmam Muhammed'in eserleri diğer bir bakımdan da iki kısma ayrılır:

1 — Birinci kısım «es-Siyeru's-sağir, el-Câmiu's-sağir» gibi «sağir = küçük» vasfını taşıyan kitaplardır. Bunlar Ebû Hanife'nin bizzat kendisinden nakledilen mes'eleleri değil, İmam Muhammed'in Ebû Yusuf vasıtasıyla ondan rivayet ettiği meseleleri ihtiva eder.

2 — İkinci kısım, «el-Câmiu'l-kebir, es-Siyeru'l-kebir» gibi «kebir = büyük» vasfını verdiği kitaplardır. Bunlarda İmam Muhammed, Ebû Hanifenin görüşlerini bizzat kendisinden rivayet etmiştir.

Bu taksim, bazı ulemanın görüşüne göre yapılmıştır.

§ İmdi bu eserlerin bir kısmını kısaca gözden geçirelim:

1 — Kitâb'ul-asl, yahut el-Mebsût.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, bunların en hacimli «Kitâb'ul-asl, yahut el-Mebsût» adı ile bilinen kitaptır. Bu kitapta İmam Muhammed, Ebû Hanife ve Ebû Yusufun mezhebine göre furû-i fıkha ait olan mes'eleleri serd etmiş ve farklı düşündüğü her mes'eledede kendi görüşünü de ayrıca belirtmiştir. Bu büyük eseri ile «el-Câmiu's-sağir «ve» es-Siyeru's-sağir» adındaki eserlerinde umumiyetle Ebu Hanife'nin fıkhamı serdetmiş, öteki eserlerinde de kendi mezheb ve görüşlerini sunmuştur.

Kâtib Çelebi, İmam Muhammed'in bu eserin ihtiva ettiği bölümleri teker teker te'lif ettiğini söyler. Evvelâ, namaz mes'elelerini te'lif edip buna «Kitâb'ul-salât» adını verdiğini, sonra alım-satım mes'elelerini bir araya getirip bunu da «Kitâb'ul-buyû» diye adlandırdığını ve böylece her bölümü ayrı ayrı te'lif ettikten sonra, bunları bir araya toplayıp, kitabın gerçekde içinde her mes'elenin serdedilmiş olduğu bir eser halini aldığı ilâve eder. «el-Mebsût

= Mes'elelerin çokca serdedilmiş olduğu eser» adı da zaten buradan geliyor.

Bu kitabın İmam Muhammed'den rivayet edilen bir çok nüshaları vardır. En sağlamı talebesi Ebu Süleyman el-Cuzcânî tarafından rivayet edilmiştir. İslâm hukukcularının isim yapmış bir çok meşhurları tarafından şerhi yapılmıştır. İmam Şafii'nin bu eseri takdir edip, ezberlediği, ehl-i kitabdan bir Hakim'in de kitabı okuduktan sonra müslüman olduğu ve: «Bu, küçük Muhammed'inizin kitabı, ya en büyüğünün ki kim bilir nasıl?» diyerek hayranlığını ifade ettiği rivayet edilmiştir. 6 Kâtib Çelebi, diğer bir yerde de, 7 İmam Muhammed'in bu eseri ashabına dikte etmiş olduğunu söyler.

E serde, «Kitâb'ul-ikrah» den sonra «Kitâb'us-siyer fi-ard'il-harb» adlı bir bölüm vardır ki, devletler umûmî hukuku ile husûsî hukukuna dair mes'eleleri ihtiva eder. Bu bölüm 44 babdan ibarettir. Bu bablar arasında «dâr-ı islâm ile dâr-ı harbde alım-satım», «ehl-i harbden biri ile evlenmek», «cezâların tatbiki» başlıklarını taşıyan bablarda Devletler hususî hukukunun mevzuuna giren mes'eleler bahis konusu edilmiştir. 8 Bundan sonra İmam Muhammed tamamen Devletler hukukuna dair «es-Siyeru'l-kebir» adındaki dünyâ hukuk tarihinde bu mevzuda yazılmış olan ilk eseri yazacaktır.

Kitâb'ul-asl son zamanlarda Mısır'da basılmıştır. Edisyon kritiğini Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörü Dr. Şefik Şehâta yapmıştır. Edisyon kritik yapılırken Murat Molla, Feyzullah Efendi ve Dâru'l-kutub el-Mısırye'deki yazma nüshaların göz önünde bulundurulduğu ifade edilmektedir. Birinci cüz'ü «Kitâb'ul-buyû» ve's-selem» ile başlar, 333 sahifeden ibarettir. Rivayet, İmam Muhammed'in talebesi Ahmed b. Hafis tarafından yapılmıştır.

2 — es-Siyeru'l-kebir:

es-Siyeru'l-kebir, bugün Devletler Hukuku adını verdiğimiz hukuk dalına ait bir kitaptır. İmam Muhammed'in son te'lifi olduğu söylenir. Bu eserinde İmam Muhammed harp ve sulh ile ilgili bir çok mes'eleleri ele almış ve bütün bunları incelerken Kur'an ve hadise dayanmıştır. O zamana kadar müslümanların yaptığı harpler ve fetihler esnasında ortaya çıkan mes'eleleri de göz önünde bulundurmış ve bir çok yerlerde kıyas müessesesine müracaat ederek, yepyeni hükümler vaz' etmiştir. İlmî şahsiyetinin ve istiklâlinin en çok dile geldiği eser muhtemelen budur. «el-Câmiu'l-kebir» için de aynı mütalâa yürütülebilir.

Bu kitapta muhârib tarafların esirlerine ait hükümler, eman talebi, kısımları ve talebin şekli, dar-ı harbden dar-ı islâma gönderilen hey'etler, sulh ve tahkim, ehl-i harbin harbde istiyâ ettiği arazi, dar-ı harbdeki müslümanlar, muahadelerin nakzı, harb cürümleri ve harb ve sulh ile ilgili bir çok mes'eleler bahis mevzuu edilmiştir.

H alife Harun er-Reşid'e takdim edildiği zaman büyük takdir ve hayranlıkla karşılanan bu kitabın üzerinde Osmanlı devleti tarafından da ehemmiyetle durulmuştur. Eser Sultan Mahmud zamanında Türkçeye terceme edilmiş, ve Osmanlıların Avrupa devletleri ile olan savaşlarında müracaat edilen esaslı bir kaynak olarak kullanılmıştır.

Şemsu'l-eimme es-Serahsî, bu kitabın gerhine başlarken İmam Muhammed'in son tasnifi olduğunu kaydeder.

6 Kâtib Çelebi, Keşfe'z-zunûn, c. 2, s. 1581

7 Keşfe'z-zunûn, c. 1, s. 107

8 İmam Muhammed eş-Şeybânî, Kitâb'ul-asl, Murat Molla, No: 1348-1041 İstinsah tarihi; Feyzullah, 664-669 istinsah, 750 H.

Eserin mahiyeti tetkik edilince, Devletler Hukukunun babası olarak bilinen XVII.ci asırda yaşamış Hollanda'lı Grosiyus (Grotius 1583-1645) den tam 800 küsur sene önce Devletler hukukuna ait olan ilk eserin İmam Muhammed tarafından yazılmış olduğu ortaya çıkar.

Serahsi'nin şerhi ile birlikte bu eserin edisyon kritiğini yapmış olan Dr. Salahaddin el-Müneccid yazdığı mukaddimesinde şöyle der :

«İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin Devletler Hukuku bakımından tarihi değerini idrak etmiş bir kısım batılılar son zamanlarda Göttingen şehrinde bir «Şeybânî Devletler Hukuku Cemiyeti» kurmuşlardır. Cemiyetin gayesi İmam Muhammed'i tanıtmak, Devletler Hukuku sahasındaki görüşlerini ortaya koymak ve bu mevzuu ile ilgili müellefatın nesretmektir.»

el-Müneccid devam ederek der ki:

«Bu kitab yalnız Harûn er-Reşid'in medâr-ı iftihar olan bir kitab değil, belki İslâm düşüncesinin her devirde iftihar edeceği bir ilim âbidesidir. O İslâm düşüncesi ki, Avrupa'da Devletler Hukuku ve kanun koyuculuk adına henüz hiçbir fikir yok iken, daha milâdî IX.cu asırdan beri ehl-i harb ile dâr-ı İslâma müteallik ahkâm vaz' etmek suretiyle Devletler hukukuna dair kitab verme bakımından öncelik şerefini kazanmıştır.»

Eserin birçok yazma nüshaları vardır. Brokelman İstanbul, Türkiye, Viyana ve Dımaşk Kütüphanelerinde 17 nüshası olduğunu söyler. el-Müneccid, bunlardan başka, daha on bir nüsha tesbit ettiğini kaydetmektedir.

Kaynaklarda kitabın tasnifi hakkında şu rivayet vardır: İmam Muhammed'in te'lif ettiği «es-Siyeru's-sağir» adındaki kitabı, Şâm âlimi meşhur Abdurrahman b. el-Evzâî görünce: Bu kitab kimin? diye sormuş. Irak'lı Muhammed'in, demişler. Bunun üzerine Evzâî: Irak'lılara ne oluyor, onlar bu mevzuda kitab yazabilirler mi? onların bu hususda bilgisi yoktur, demiş. Bu söz İmam Muhammed'in kulağına gidince, derhal harekete geçmiş ve es-Siyeru'l-kebir'i yazıp bitirinceye kadar uzlete çekilmiş. Kitab tamam olduktan sonra Evzâî kitabı görüb tetkik edince, demiş ki, içinde hadis-i şerifler olmasaydı, yani yazdıklarını hadislere istinad ettirmiş olmasaydı, bizzat kendisi ilim yapıyor, ilim vaz' ediyor, diyecektim. Muhakkak onun görüşünde doğruyu Allah ta'yin ediyor; Allah doğruyu söyler ve her ilim sahibinden daha âlimi vardır.

Harun er-Reşid kitabdan haberdar olunca, evlâdlarını mürebileri olan İsmail b. Tevbe ile birlikte bu kitabı dinlemek üzere İmam Muhammed'in meclisine göndermiş ve hepsi birlikte kitabı bizzat kendisinden okumuşlardır. Sonradan bu kitabın ravisi olarak İsmail b. Tevbe ile Ebû Süleyman el-Cûcânî teayyün etmiş ve kitab bize onların rivayeti ile gelmiştir.

3 — el-İktisâb fi'r-rizk'l-müstetâb:

Bu eserin aslı bize kadar gelmemiştir. Elimizde olan ve bilinen muhtasarıdır. Bunu, İmam Muhammed'in talebesi Muhammed b. Semâa ihtisar etmiştir. Bir matbu nüshası Mahmut Arnus'un himmeti ile neşredilmiştir. Mahmut Arnus, esere yazdığı mukaddimesinde şöyle der:

«Araştıracımın hatırına gelebilir ki eski ulema bazı ilmi mevzular hakkında eser yazmamıştır. Bu mevzular hakkında ya az yazıldığından veyahut yazılanlar bize kadar gelmediğinden böyle düşünülebilir.»

Eskilerin bıraktığı ilmi mirâsın muazzam bir kısmı zamanla zayı' olmuştur. Fakat bunlardan az dahi olsa, bir kısmının bize kadar gelmiş olması, onların bir çok mevzularda temas ettiklerini gösterir.

Meselâ, devletin malî nizamı hakkında malûmat sahibi olmak isteyen, Ebu'l-Kasım'ın Kitab'l-Emvâl'ini, Yahyâ b. Âdemin Kitab'u'l-harac'ı ile Ebû Yusuf'un Kitab'ul-harac'ını ve İbn Receb el-Hanbelî'nin Kitab'u'l-istihrac li-ahkâm'l-harac'ını okuyabilir. Bu ve benzeri kitablara, o devirde eski ulemanın devlet maliyesi ile ilgili görüşleri hakkında tatminkâr bilgi vermektedir.

Siyasi nizâm, yani âmme hukuku ve idaresi hakkında malûmat almak isteyen de Kadî Mâverdi'nin el-Ahkâm el-Sultaniye'si ile Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Hanbelî'nin el-Ahkâm es-Sultaniye'sine ve Siyaset-i şer'iyye'ye dair yazılmış diğer kitab ve risalelere müracaat edebilir. Yine eski ulemanın mal, malî geliştirmenin yolları ve rızkı te'min için çalışmak hakkında bilgi edinmek isteyen de, bu konuda yazılmış olan kitablara tetkik edebilir.»

Şimdiye kadar bildiğimize göre bu mevzuda yazılmış ilk kitab İmam Muhammed'in «el-İktisab fi'r-rizk'l-müstetab» adındaki eseridir.

BİBLİOGRAFYA

eş-Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen, Kitab'u'l-Asl (el-Mebsût), es-Siyeru'l-Kebir, el-Câmir'l-Kebir, el-İktisâb fi'r-rizk'l-Mustetâb ve metinde adı geçen diğer eserleri.

Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-Kutub ve'l-funûn.

İbn Hallikan, Vefeyâtu'l-A'yân.

Lammens A., L'İslâm.

Ebû Zehre Muhammed, Ebû Hanife, Mâlik, Şâfi'i.

Şehata, Dr. Şefik, Kitab'u'l-Asl'in edisyon kritiğine yazdığı önsöz.

Schacht, Joseph, Esquisse d'une Histoire du Droit Musulman.

el-Müneccid, Dr. Salâhaddin, Şerhus's-Siyeri'l-Kebir'in edisyon kritiğine yazdığı önsöz.

Arnus, Mahmûd, el-İktisâb fi'r-rizk'l-Mustetâb'ın Mısır baskısına yazdığı önsöz.

el-Bagdâdî, İsmâil Başa b. Muhammed, Hediyyetu'l-Arifin Esmâu'l-muellifin ve Âsâru'l-musan-nifin.